

СПІВВІДНОШЕННЯ ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН (ПРАВ) ТА ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

Юрій Ходико,

аспірант кафедри цивільного права
№ 1 Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого

Одне з центральних місць у системі цивільного права посідає інститут об'єктів цивільних правовідносин.

Завданням даної статті є визначення шляхом аналізу, що є об'єктом цивільних правовідносин та його співвідношення з об'єктом цивільно-правового договору.

Визначення об'єкта цивільних правовідносин є одним із найбільш дискусійних у теорії цивільного права. Проблема, пов'язана з об'єктом цивільних правовідносин, займалися такі вчені, як М. М. Агарков, Є. Р. Бирлінг, О. С. Іоффе, Я. М. Магазинер, Ю. К. Толстой, Р. О. Халфіна та інші.

Загальновідомо, що основною цінністю права є регулювання суспільних відносин. Взаємодія норми права та суспільних відносин здійснюється безпосередньо через поведінку людей—учасників суспільних відносин, їх свідомість і волю, оскільки право може впливати тільки на неї. Тому «предметом правового регулювання є волевільні відносини» їх учасників, що складають «правовідносини — урегульоване правом волевільне відношення». [1].

Цивільний кодекс України (далі — ЦК України) вказує на об'єкт цивільних прав і нічого щодо об'єкта цивільних правовідносин. Основний юридичний зміст правовідносин складають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Як правильно зазначає В. А. Белов, об'єкт суб'єктивного права може лише входити як складова об'єкта правовідносин, а останній безпосередньо повинен бути де-що більшим, ніж об'єкт суб'єктивного права [2]. Тому об'єкт суб'єктивного права одночасно становить і об'єкт юридичного обов'язку, що є у своїй єдності нічим іншим, як об'єктом правовідносин.

Враховуючи вищевикладені поняття «об'єкт цивільних правовідносин» та «об'єкт цивільних прав» слід вважати тотожними.

Наукові концепції*

При визначенні змісту категорії об'єкта правовідносин (прав) слід зазначити, що «в науці не існує єдиної концепції об'єкта (предмета) права і правовідношення, в силу чого під об'єктом розуміють досить різноманітні явища і утворення — від фактів об'єктивної дійсності до явищ психічного порядку» [3]. Всю численну кількість теорій об'єкта правовідносин загалом можна об'єднати у два основних напрями: *плюралістичний*, що визнає множинність об'єктів правовідносин, та *моністичний*, автори якого обстоюють думку єдиного об'єкта правовідносин.

До моністичного напрямку належать дві з найбільш розвинутих теорій «об'єкта-поведінки» та «об'єкта-речі». Представниками теорії «поведінки» виступають її засновник Я. М. Магазинер [4], О. С. Іоффе [5], Д. М. Генкін [6] та інші вчені. Вони вказували на те, що змістом правовідносин є права і обов'язки його учасників, а тому об'єктом правовідносин виступають дії (поведінка) зобов'язаної особи. Загалом моністична теорія «поведінки» (об'єкта-дії) заснована на розмежуванні змісту правовідношення, представленого сукупністю прав та обов'язків, та об'єкта як поведінки зобов'язаної особи.

Серед концепцій об'єкта-дії також слід вказати на теорію Д. М. Генкіна. Загалом вона зводиться до того, що змістом правовідношення є права та обов'язки сторін, а об'єктом — здійснення дій, що становлять реалізацію прав та виконання обов'язків. Окрім вказаного об'єкта правовідношення, він виділяє ще й предмет останнього, який складають речі, продукти духовної творчості, а також сама дія як така.

* Внутрішню рубрикацію тексту (підзаголовки) здійснено редакцією.

Другу теорію моністичного напрямку — об'єкта-речі обстоювали такі автори, як С. М. Братусь, М. М. Агарков, Р. Й. Халфіна та інші.

Зокрема Р. Й. Халфіна зазначає, що «під об'єктом розуміються реальні речі матеріального світу, продукти духовної творчості в об'єктивованій формі» [7]. М. М. Агарков вважає, що «об'єктом права є те, на що спрямовано поведінку зобов'язаної особи, перш за все річ» [8]. С. М. Братусь [9], розглядаючи об'єкт правовідношення, вказує на те, що при розгляді об'єкта, в першу чергу слід виходити з потреб практики, а тому змістом правовідносин є поведінка його учасників, а об'єктом — речі. В тих випадках, коли в зобов'язальному правовідношенні немає речі, воно є безоб'єктним. Але в даному разі слід вказати на суттєвий недолік даної теорії в зв'язку з тим, що сфера цивільних правовідносин не обмежується тільки об'єктами-речами, а тому відповідна концепція не є достатньо переконливою. До того ж, як у теорії права, так і у цивільному праві не викликає сумнівів та обставина, що безоб'єктних правовідносин бути не може. Як зазначає Г. Ф. Шершеневич, об'єкт права складає суттєвий момент, тому що тільки він виправдовує існування юридичного відношення. Тому безоб'єктні права так само мало ймовірні, як і права безсуб'єктні [10].

Серед сучасних моністичних теорій, зокрема, можна виділити: теорію В. А. Лапача — як об'єкт правовідносин він розглядає волю та свідомість зобов'язаної особи [11]; В. І. Сенчищева, який вказує на те, що об'єктом є правовий режим [12]; М. Д. Єгорова [13], який вирізняє поведінку суб'єктів цивільних правовідносин у процесі їх взаємодії між собою, а також поведінку, спрямовану на матеріальне благо. Як результати він робить висновок про те, що поведінка при взаємодіюванні між суб'єктами утворює зміст останнього, а поведінка, спрямована на матеріальне благо, — його об'єкт.

До плюралістичних теорій об'єкта цивільних правовідносин можна віднести кілька достатньо різносторонніх теорій. Першою з них можна виділити теорію, засновану Є. Р. Бирлінгом [14], про двірневий об'єкт. Він вказує на те, що правовідношення передбачає відповідну поведінку зобов'язаної особи і називає її об'єктом прав кредитора (об'єктом пер-

шого роду), а оскільки об'єктом називають те, на що спрямована певна поведінка зобов'язаного суб'єкта у правовідношенні-речі, то це також є об'єктом права (об'єкт другого роду). Тотожною до даної теорії є теорія О. С. Іоффе, викладена в його пізніх працях [15], де він виділяє юридичний об'єкт зобов'язання (поведінку зобов'язаної особи, як і в будь-якому цивільному правовідношенні) та матеріальний об'єкт, який в багатьох зобов'язаннях взагалі відсутній (наприклад виконання робіт, послуги).

Наступною теорією плюралістичного напрямку можна виділити теорію Ю. К. Толстого [16]. Він вказує на те, що норма права і правовідношення має один єдиний об'єкт — фактичні суспільні відносини. Якщо до суспільних відносин, на які впливають правовідносини, входять речі, то вони розглядаються як складова об'єкта правовідносин (він їх називає спеціальним об'єктом).

Серед теорій множинності (плюралістичних) об'єктів слід виділити напрям, який розглядав об'єкт за критерієм залежно від виду цивільного правовідношення. Наприклад, Г. Ф. Шершеневич під об'єктом юридичного правовідношення розглядав засіб реалізації інтересу. Такими засобами виступають: 1) речі як частина зовнішнього світу — що складають відношення речового права, та 2) дії інших осіб — зобов'язального або виключних прав. Власні сили (право на життя, здоров'я та ін.) не можуть складати об'єкт юридичного відношення. Г. Ф. Шершеневич зазначав, що поєднання в одній особі суб'єкта і об'єкта суперечить самій природі права. Визнання фізичних та моральних сил людини об'єктом права суперечить поняттю про об'єкт як про те, що знаходиться поза сприймаючим суб'єктом [17]. І. Б. Новицький об'єктом речового правовідношення визначив річ, а об'єктом зобов'язання — дії, здійснення яких (або утримання від яких) кредитор має право вимагати від боржника [18].

Найбільш поширеною та такою, що заслуговує на увагу, є плюралістична теорія множинності об'єкта правовідносин. Представниками цього напрямку виступають С. С. Алексєєв [19], Л. В. Сапнікова [20], а також А. П. Дудін, О. О. Красавчиков, М. М. Агарков та багато інших. Вони розглядають об'єкт правовідносин через категорію «благо»:

речі, послуги, особисті нематеріальні блага та інші. Різнобічність поглядів авторів даної теорії полягає лише в переліку таких об'єктів-благ. Множинність об'єктів у даному випадку пов'язана з природою та різноманітністю існуючих у повсякденному житті соціальних благ.

Застосування категорії «благо» як єдиного об'єкта дає підстави відносити цю теорію не до плюралістичного напрямку, а до моністичного. Але таке розуміння є поверховим, оскільки категорія «благо» відображає лише форму даної теорії, а не її зміст. Її розуміння через категорію «благо» не змінює множинності явищ об'єктивної дійсності, що об'єднані нею. Зокрема С. С. Алексєєв правильно зазначав про категорію «благо» в об'єкті правовідношення, що «це формулювання деякою мірою уточнює загальне визначення об'єкта як зовнішнього предмета через суб'єктивний момент — інтерес уповноваженого, але не більше» [21].

Під благом у даному випадку слід розуміти певні предмети, явища матеріального та духовного світу, за допомогою яких людина може задовольнити свої потреби, інтереси. Цінність об'єкта у правовідносинах проявляється у його здатності задовольняти певні юридично значимі інтереси суб'єкта, бути для нього певним благом. Як зазначав Г. Ф. Шершеневич: «В об'єкті права схрещуються інтереси уповноваженого та зобов'язаного суб'єктів, і юридичне відношення є відношенням вимушено розмежованих інтересів. Об'єкт права слід шукати у благах, забезпечених правом, як меті, а не у встановленій поведінці, як засобі» [22].

Слід зауважити, що серед деяких науковців (С. С. Алексєєв, С. Й. Вільнянський [23], В. Ф. Маслов, А. А. Пушкін [24] та інші), які дотримуються теорії об'єкта-блага, вони виділяють різноманітні за своєю природою блага, але дії не відносять до них як об'єкти, оскільки останні як у речових, так і в зобов'язальних правовідносинах складають їх зміст. Зокрема С. Й. Вільнянський вказує, що поведінка людей не може розглядатися як об'єкт правовідносин. Поведінка — об'єкт правового регулювання, об'єкт дії норми права, правил поведінки, тобто права в об'єктивному розумінні, а не правовідносин [25].

Незважаючи на різноманітність теоретичних підходів до об'єктів цивільних

правовідносин (прав) відносять матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких виникають цивільні правовідносини, через які між суб'єктами останніх встановлюються правові зв'язки [26; 27]. Тому, враховуючи вищевикладене, не вказуючи на інші висловлені в доктрині цивільного права думки, слід сказати, що об'єктом цивільних правовідносин як засобу задоволення інтересу є певне матеріальне та нематеріальне благо.

Матеріальні і нематеріальні блага

ЦК України у ст. 177 визначає, що об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Всі перелічені вищевказані об'єкти цивільних прав можна розділити на дві відносно самостійні групи: 1) матеріальні блага та 2) нематеріальні блага.

До *матеріальних благ* належать речі, майно, результати робіт. Під речами слід розуміти матеріальні об'єкти зовнішнього світу, які створені природою, а також об'єкти, безпосередньо створені в результаті людської діяльності. Особливим видом об'єкта цивільних прав виступає майно, яким у ст. 190 ЦК України вважається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Як бачимо, ЦК України не дає дефініцію майна, а лише вказує на його види.

Питання щодо визначення категорії «майно» є дуже актуальним і залишається невизначеним. Специфічними ознаками «майна», говорить М. М. Агарков, «є його здатність бути предметом грошової оцінки, здатність виступати товаром, об'єктом ринкового обігу» [28]. Загалом під майном розуміють сукупність речей, майнових прав та обов'язків, що *характеризують майнове положення їх носія* [29].

До *нематеріальних об'єктів* цивільних прав належать: послуги; результати інтелектуальної, творчої діяльності; інформація та особисті немайнові права.

Визначення поняття послуги в теорії цивільного права є дискусійним. Одні вказують на те, що об'єктом послуги є певні дії зобов'язаної особи, інші — певне нематеріальне благо, яке створюється в результаті дій зобов'язаної особи. Відповідно до ст. 901 ЦК України за догово-

ром про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором. З визначення бачимо, що послуга «не має предметної (речової) форми, оскільки є невіддільною від діяльності її суб'єкта і споживається у процесі цієї діяльності» [30]. Послуга розглядається за межами поведінки (дій) особи і є тим, що створюється в процесі таких дій. Особливістю послуги є те, що час її надання та отримання збігаються, існують синхронно. Неможливо отримати послугу раніше або пізніше в часі з її наданням. Уповноважену особу (замовника) цікавить переважно результат дій зобов'язаної особи, а не її поведінка (наприклад правовідносини, які виникають з надання юридичної консультації). Клієнта не цікавить поведінка зобов'язаної особи (виключно з юридичної точки зору, а не з моральної), для нього головне той результат (нематеріальне благо) у вигляді певної інформації, який він отримає в процесі надання такої послуги. Як зазначає М. І. Брагінський, з позиції послугодавця відповідні дії являють собою «роботу», а для послугоотримувача — «послугу» [31].

Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від її народження, а також у силу закону. Стаття 201 ЦК України встановлює їх перелік, який не є вичерпним. Головними особливостями особистих немайнових прав є: *по-перше*, вони мають нематеріальний характер та, на відміну від всіх інших матеріальних і нематеріальних об'єктів, позбавлені економічного змісту і не можуть набувати економічну форму товару; *по-друге*, вони тісно пов'язані з фізичною особою носія, що означає неможливість їх відчуження на будь-яких підставах. Особисті немайнові права виступають лише як об'єкти правового захисту.

Ознаки об'єктів цивільних прав

Для того щоб визнати певне благо як об'єкт цивільних прав, слід охарактеризувати його ознаки. Однією з найважливіших ознак, що дає можливість як матеріальні, так і нематеріальні блага визна-

вати об'єктами, є їх *здатність задовольняти ті чи інші потреби людей* — виступати для них певними предметними цінностями. Як зазначає Ю. К. Толстой, блага, які не мають корисних властивостей або корисні властивості яких ще не відкриті, а також предмети, які недоступні людині на даному етапі розвитку людської цивілізації, об'єктами цивільно-правових відносин не виступають [32].

Для всіх об'єктів цивільних прав, за винятком особистих немайнових благ, що складають особливу групу об'єктів, характерною ознакою також є *можливість їх грошової оцінки*, тобто мати економічну форму товару *та оборотоздатність*. Наявність вказаних ознак об'єктів цивільних прав дає можливість їм виступати об'єктом цивільно-правового договору.

Об'єкт цивільних прав як певна предметна цінність — благо як товар може характеризуватися тільки за наявності двох ознак — вартості та споживчої вартості. Як зазначав О. В. Мартишин, «будь-який товар, будь-яка послуга являє собою «предметну цінність», якщо вимірюється в грошовому вираженні (вартості) та в його корисних якість (споживчій вартості)» [33].

Оборотоздатність об'єкта цивільних прав трактують як його здатність до участі в актах обміну або спроможність виступати предметом обміну. Частина 1 ст. 178 ЦК України встановлює оборотоздатність об'єкта цивільних прав як можливість вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. В даному випадку можна говорити, що оборотоздатність об'єкта цивільних прав являє собою певну «динаміку» (рух) від одного суб'єкта цивільних правовідносин до іншого.

ЦК України всі об'єкти цивільних прав залежно від їх ступеня оборотоздатності поділяє на три групи: об'єкти, що перебувають у вільному обігу, обмежені в обігу, та об'єкти, вилучені з цивільного обороту. За загальним правилом, закон вводить презумпцію про те, що всі об'єкти цивільних прав знаходяться у вільному обігу і можуть відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої

в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином на підставі цивільно-правових договорів чи з будь-яких інших підстав.

Деякі об'єкти залежно від своїх властивостей знаходяться в обмеженому обігу. «Властивості цих об'єктів такі, що, з одного боку, не дозволяють ефективно організувати їх обіг державі, а з другого — такі, що організація їх обігу приватними особами не може бути залишена без державного контролю» [34]. Вони можуть належати лише певним категоріям суб'єктів цивільних прав:

1) ті, які мають певний обсяг правосуб'єктності (наприклад, відповідно до Земельного кодексу України землі сільськогосподарського призначення можуть належати лише громадянам України);

2) ті, які мають спеціальний дозвіл (наприклад, користування вогнепальною зброєю дозволяється лише за наявності відповідного дозволу (наказ МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів» від 21.08.1998 р. № 622).

Види об'єктів цивільних прав, які обмежені в обороті, встановлюються законом.

Об'єкти, вилучені з цивільного обороту, не можуть бути предметом цивільно-правових договорів. Серед них можна виділити дві групи: ті, що в силу закону вилучені з цивільного обороту, та об'єкти, які в силу своїх природних властивостей не можуть бути відчужені або іншим чином перейти від однієї особи до іншої. Вилучені з обороту в силу закону є ті об'єкти, які за своєю суспільною важливістю не можуть перебувати у приватній власності або перебування таких

об'єктів у приватній власності становить певну небезпеку. Оскільки коло вилучених з обороту об'єктів встановлюється законом, то даний перелік повинен бути вичерпним. Щодо об'єктів другої групи, які в силу своїх природних властивостей не можуть перебувати в обороті, то до них належать особисті немайнові права фізичної та юридичної особи. Це пов'язано з тим, що такі об'єкти є невіддільними від особистості й позбавлені економічної форми товару. Хоча п. 4 ст. 423 ЦК України зазначає, що особисті немайнові права інтелектуальної власності не можуть відчужуватися (передаватися), за винятками, встановленими законом. Таким чином, невідчужуваність особистих майнових прав закон ставить під сумнів, але цивільне законодавство на сьогодні таких норм не встановлює. «Всі ті відносини, що нерозривно пов'язані з людською особистістю... невід'ємні від неї, як, наприклад, честь та гідність людини, не є майновими відносинами. Всілякого роду інші відносини неминує так чи інакше належати до майна, тобто тих чи інших зовнішніх для людини предметів, які є засобом для досягнення мети» [35].

Висновки

Таким чином, проведений аналіз об'єкта цивільних правовідносин (прав) та цивільно-правового договору дає всі підстави вважати, що об'єкт договору є вужчим. Під об'єктом цивільно-правового договору, що опосередковує правовий процес переміщення матеріальних та нематеріальних благ (об'єктів цивільних прав) між суб'єктами цивільних правовідносин можна визначити певне матеріальне або нематеріальне благо, за наявності таких ознак об'єкта цивільних прав, як оборотоздатність (вільні або обмежені в обороті) та можливість їх грошової оцінки, тобто наявність економічної форми товару.

ПРИМІТКИ

1. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права / С. Н. Братусь. — М.: Госюриздат, 1963. — С. 14.

2. Белов В. А. Объект субъективного гражданского права, объект гражданского правоотношения и объект гражданского оборота: содержание и соотношение понятий / В. А. Белов // Объекты гражданского оборота : сб. статей / отв. ред. М. А. Рожкова. — М. : Статут, 2007. — С. 50.

3. Лапач В. А. Система объектов гражданских прав: теория и судебная практика / В. А. Лапач. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. — С. 70.
4. Магазинер Я. М. Объект права / Я. М. Магазинер // Известие ВУЗов. Правоведение. — 2000. — № 6. — С. 202—213.
5. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. — Л., 1949. — С. 82—88.
6. Генкин Д. М. Основы советского социалистического гражданского права : лекции / Д. М. Генкин. — М. : Высш. парт. шк. при ЦК КПСС, 1956. — С. 14.
7. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. — М. : Юрид. лит. — 1974. — С. 214.
8. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву : монография / М. М. Агарков. — М. : Юриздат НКЮ СССР, 1940. — С. 22.
9. Пергамент А. К вопросу об объекте правоотношения по гражданскому праву. (Доклад И. Л. Брауде) / А. Пергамент // Советское государство и право. — 1950. — № 9.
10. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. — М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1912. — Вып. 1—4. — С. 588.
11. Лапач В. А. Знач. праця. — С. 91.
12. Сенчицев В. И. Объект гражданского правоотношения / В. И. Сенчицев // Актуальные вопросы гражданского права / под ред. М. И. Брагинского; Исследовательский центр частного права. Российская школа частного права. — М. : Статут, 1998. — С. 139.
13. Гражданское право : учеб. : в 3 т. / Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев [и др.] ; отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. — 6-е изд., перераб. и доп. — М. : Велби ; Проспект, 2006. — Т. 1. — С. 99.
14. Агарков М. М. Знач. праця. — С. 22.
15. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. — М., 1975. — С. 13—14.
16. Толстой Ю. К. К теории правоотношений / Ю. К. Толстой. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. — С. 64—65.
17. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. — Изд. 11-е. — М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1915. — Т. 2. — С. 84.
18. Новицкий И. Б. Общее учение об обязательстве / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. — М. : Юрид. лит., 1950. — С. 45.
19. Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. / С. С. Алексеев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Велби ; Проспект, 2008. — С. 395.
20. Санникова Л. В. Об объекте обязательственного правоотношения / Л. В. Санникова // Государство и право. — 2004. — № 10. — С. 57—64.
21. Алексеев С. С. Об объекте права и правоотношения / С. С. Алексеев // Вопросы общей теории советского права / под ред. С. Н. Братуся. — М., 1960. — С. 289.
22. Шершеневич Г. Ф. Знач. праця. — С. 590.
23. Вильнянский С. И. Радянське цивільне право : навч. посіб. / С. И. Вильнянский. — Х. : Вид-во ХДУ, 1966. — Ч. 1. — 320 с.
24. Советское гражданское право / под общ. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. — К. : Вища школа. Главное изд-во, 1977. — Ч. 1. — 479 с.
25. Вильнянский С. И. Знач. праця. — С. 76.
26. Цивільне право України : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. Н. Баранова, І. В. Жилінкова [та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — С. 166.
27. Гражданское право : учеб. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Проспект, 1998. — Ч. 1. — С. 85.
28. Агарков М. М. Знач. праця. — С. 36.
29. Большая советская энциклопедия (В 30 т.). — 3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1972. — Т. 10. — С. 499—500.
30. Советское гражданское право : учеб. : в 2 т. / под ред. О. А. Красавчикова. — 3-е изд. испр. и доп. — М. : Высш. шк., 1985. — Т. 1. — С. 189.
31. Брагинский М. И. Договор подряда и подобные ему договоры / М. И. Брагинский. — М., 1999. — С. 229.
32. Гражданское право : учеб. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Проспект, 1998. — Ч. 1. — С. 205.
33. Мартышин О. В. Проблема ценностей в теории государства и права / О. В. Мартышин // Государство и право. — 2004. — № 10. — С. 5.
34. Белов В. А. Знач. праця. — С. 72.
35. Агарков М. М. Знач. праця. — С. 38.